Сергій Тарадайко

***ТАРАДАЙКО Сергій Миколайович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Запорізького національного технічного університету. Сфера наукових інтересів – історія філософії, феноменологія, онтологія, метафізика.*

"ДВОТІЛЕ ТІЛО" МИХАЇЛА БАХТІНА

Один завжди неправий, але
з двох починається істина.
Ф.Ніцше. Весела наука

Це дивне словосполучення, "двотіле тіло", ми знаходимо у відомій книзі Бахтіна, де він розглядає творчість Франсуа Рабле[1]. Певне, зайвим буде говорити про резонанс, який мала згадана праця. Ключова для Бахтіна тема діалогу і недовіра до "офіційної" точки зору, "карнавал" і "народна сміхова культура", слизьке питання "матеріально-тілесного низу" – ці мотиви сучасного мислення пішли саме з тієї праці. Проте широке коло ідей може й поглинути деякі з них, отже, зробити їх менш помітними. Щось подібне, власне, і сталося із поняттям "двотілого тіла". Йдеться не про те, що на нього ніхто не звертав уваги, але коли його раптом помічали, то лишень як частину цілого, не відчувши його справді ключового значення.

Найперше слід зауважити, що вся ця славетна книга наче насичена чуттям живої людської тілесності. І справа не тільки у сміливих образах Рабле. Проблемою тіла дуже цікавиться сам Бахтін, і

[1] Див.: *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – 2-е изд. – М.: Худож. лит., 1990. Посилання на цю книгу надалі в тексті статті в дужках.

© С.Тарадайко, 2008

з'являється така цікавість уже в перших його роботах. Ось, приміром, відомий текст "Автор і герой в естетичній діяльності". Для нас тут важливо відзначити, що, шукаючи своє слово, Бахтін відразу хоче "...поставить проблему тела как ценности"[1]. Для цього він особливо підкреслює важливість "іншого" (тобто ще однієї людини, без якої тілесність "першої" не сприймається). Звідси було вже близько до ідеї всього життя – про "...живое отношение двух сознаний..."[2]

До речі, стосовно того, чи доцільно "перекладати" подібні уривки. Напевне, ні. Бо, по-перше, майже всі, хто володіє українською, так само добре знають російську. Крім того, жодний переклад не дає бездоганної точності, тож навіщо перекладати, коли можна не перекладати? Тим паче, що, користуючись оригіналом, отже, створюючи ситуацію "двомовності", ми потрапляємо у становище, надто звичне для українського сьогодення. Головне ж полягає в тому, що подібна, тобто "двомовна", будова тексту дуже співзвучна думкам Бахтіна, – найважливіша його ідея про "діалог", "поліфонію", "багатоголосся" відчувається тут з якоюсь майже фізичною достовірністю.

На початку своєї книги Бахтін одразу наголошує, що Рабле, може, найважчий, "труднейший из всех классиков..." (с.7). І найбільше в ньому вражає отой насправді "раблезіанський", отже, надмірний, потяг до тіла. Майже все, що відбувається в його романі ("Ґаргантюа і Пантаґрюель"), тісно пов'язане саме з тілесністю, більше того, з особливими її моментами: зляганням і зачаттям, вагітністю і пологами, аґонією і смертю. А ще їжею і питтям, причому знову ж таки в абсолютно надмірній кількості, ще й з безліччю різних подробиць, аж до випорожнення й газів. І головне, Рабле нітрохи цього не соромиться, він усе зображує весело і невимушено.

Багатьох таке відштовхує, а більшість цього письменника взагалі не розуміє. Тож Бахтін і хоче дізнатися, чому саме. Найперше треба відзначити, що "західне" бачення світу здавна спиралося на людину, проте сприймали її насамперед як "особу", отож, окремо і

[1] *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – С.47.

[2] Там само. – С.87.

від-особлено. Певно, звідси і виникає та особлива, особиста сфера, що зветься зараз "приватністю". Всі природні вияви тіла ніби сховані тут за ширмою, і хоч які вони всім відомі, говорити про них негоже. Без сумніву, з подібної точки зору Рабле дійсно здається чужим. Отже, Бахтін починає з того, що пропонує дивитись інакше, – ніби з минулого, з боку тих архаїчних джерел, якими живилася творчість Рабле. Для Бахтіна – це "народна сміхова культура". Втім, неправильно вбачати в ній лише сукупність якихось образів і прийомів, і Бахтін показує, що насправді – це прадавній могутній світогляд, і за віком, і за потугою більш величний, ніж сучасне бачення світу. Саме тут і починається "справжній" Бахтін. Оскільки все, що розгортається в його книзі, стає напруженим діалогом отого давнього світобачення і сучасної, власне, "західної" точки зору.

Втім, досліджувати давню культуру можна дійсно лише в належних їй образах. Згідно з думкою Бахтіна, тут відкривається своєрідна "образна система", позначена ним як "ґротескний реалізм". Особливістю цього реалізму стає, по суті, зовсім інше бачення тіла. Його сприймають не закритим і відособленим, а, навпаки, міцно пов'язаним із усіма життєвими сферами, природними та соціальними. "Тело и телесная жизнь, повторяем, носят здесь космический и одновременно всенародный характер... Носителем материально-телесного начала является здесь не обособленная биологическая особь и не буржуазный эгоистический индивид, а *народ*, притом народ в своем развитии вечно растущий и обновляющийся. (...) Все проявления материально-телесной жизни и все вещи отнесены здесь, повторяем... как бы к народному, коллективному, родовому телу" (с.26). Таким чином, Бахтін підкреслює, що подібне бачення тіла було насамперед над-особовим, але при цьому він уникає зайвого пафосу, коли згадує про народ. Адже йдеться тільки про певну його властивість, вічне зростання й вічне відновлення. До речі, саме ця характерна ознака, тобто тема природного розвитку, виявляється, за Бахтіним, вирішальною для розуміння "ґротескних образів".

Але він помітив іще одну, надзвичайно цікаву ознаку. Сама будова подібних образів має нести в собі обидві сторони розвитку, старе і нове. Така проста, здавалося б, думка стає насправді дуже суттєвою, бо тепер уже йдеться не лише про розвиток, а й про його "схему", власне, "структуру" ґротескних образів. Ясна річ, якщо

поглянути з цього боку, ґротескне тіло може справді постати незвичним. "Это – вечно неготовое, вечно творимое и творящее тело, это – звено в цепи родового развития, точнее – два звена, показанные там, где они соединяются, где они входят друг в друга". Саме тут Бахтін і дає оте поняття "двотілого тіла":

"Одна из основных тенденций гротескного образа тела сводится к тому, чтобы показать *два тела в одном*: одно – рождающее и отмирающее, другое – зачинаемое, вынашиваемое, рождаемое. Это – всегда чреватое и рождающее тело или хотя бы готовое к зачатию и оплодотворению – с подчеркнутым фаллом или детородным органом. Из одного тела всегда в той или иной форме и степени выпирает другое, новое тело" (с.33). "Мы уже достаточно говорили о том, что гротескные образы строят, в сущности, двутелое тело" (с.353).

Втім, неправильно було б уявляти "двотіле тіло" як просту й нетривку зв'язку цілком окремих надалі тіл. Адже мова тут, очевидно, про інше, – інший устрій самого тіла. Щоб осмислити цю різницю, необхідно знову звернутися (бо така логіка діалогу) до теперішнього, власне, "західного" бачення тіла. Трохи раніше вже відзначалося, що сьогодні воно виглядає дуже закритим, і приховані тут насамперед усім відомі природні прóяви. Зрозуміло, подібна закритість може змінювати сам образ людського тіла. Кожен орган, і розмножування, і випорожнення, видається ніби відсутнім, усе те, що випирає і випинається, наче зникає, наче зрівнюється з усією рештою тіла, тоді як отвори, своєю чергою, закриваються. Втім, які там "отвори", коли треба позбутися зморщок і волосків! Усе тіло повинно стати гладеньким і бездоганним. Отож, ідеться про щось подібне до "вторинної голизни" Жана Бодріяра, котрий дотепно каже про те, що "...новітнє тіло скидається радше на якийсь надувний предмет"[1].

Інша справа, тіло "двотіле". За самою своєю суттю, воно не може бути відособленим і закритим, отже, нічого в ньому не має ховатись або замовчуватись. Більше того, "двотіле" бачення тіла не тільки не приховує певні органи, а постійно звертає на них увагу, настійливо їх підкреслює. Пояснити це нескладно. "Ведь все эти *выпуклости и отверстия* характеризуются тем, что именно в

[1] *Бодріяр Ж.* Символічний обмін і смерть. – Львів: Кальварія, 2004. – С.176.

них преодолеваются границы между двумя телами и между телом и миром...” (с.352) Отже, згадані органи тіла, власне, ті, що стосуються до запліднювання й народження, годування або випорожнення, – саме ці надмірно “відверті” частини тіла і визначають оту “двотілість”. Аж до внутрішнього єднання між тілом і світом.

Але потрібно знову наголосити: головне тут не в тому, аби з’єднати цілком окремі, здається, тіла (хай навіть і за сприяння згаданих орґанів). Очевидно, сама наявність їх може свідчити, що тілесність уже засадничо, відпочатково вже є “двотілою”. Все влаштоване таким чином, аби єднатися з чимось *іншим*. Іншим тілом або предметом. Ясна річ, у сучасному сприйнятті, де людина бачиться тільки як індивід, ота “двотілість” ніби зникає. Тіло справді здається окремим, а неминучі, зрештою, вияви тої “двотілості” виглядають суто приватними, тож їх ретельно приховують. Утім, саме подібні “вияви”, власне кажучи, й визначають природу тіла. Зауважимо, що спочатку, біля витоків європейської думки, таке “двотіле” чуття тілесності ще залишалося. Згадаймо славетний міф, який описано у платонівському “Бенкеті”. Там ідеться саме про те, ніби спершу тіло людини було інакшим, адже мало чотири руки, чотири ноги, один тулуб та дві “сороміцькі частини”. Таке створіння, каже Платон, було занадто потужним, і тому Зевс, аби послабити цю істоту, розрізав її на-двóє. Тож і нині цілком зрозуміло, що закохані одне в одного люди прагнуть з’єднатися. “Спричинене це тим, що такою була первісна наша природа, і ми складали деяку цілість”[1].

Але ось на що необхідно звернути увагу. Розглядаючи це прадавнє “двотіле тіло”, Платон так само, як і Бахтін, одразу згадує певні орґани. Поза сумнівом, таку згадку зустрічаємо тут невипадково – саме орґани, згідно з думкою Бахтіна, і визначають основу “двотілості”. Недаремно ж він підкреслює, що в новому, по суті, західному розумінні, тіло здається немовби замкненим, закритим. “Все то, что выпирает, вылезает из тела, всякие резкие выпуклости, отростки и ответвления, то есть все то, в чем тело выходит за свои границы и зачинает другое тело, отсекается, устраняется, закрывается, смягчается. Также закрываются и все отверстия, ведущие в

[1] *Платон.* Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль, 1970. – Т.2. – С.120.

глубины тела” (с.355). Хоч яким це здається дивним, але таке розуміння тіла дуже нагадує “тіло без орґанів”, одне з доволі значущих понять у новітній західній думці. Виникає воно завдяки Антонену Арто, проте справді стає відомим уже з двотомника “Капіталізм і шизофренія” (1972, 1980) Жиля Дельоза та Фелікса Ґваттарі. Тіло подане тут у стані повного спокою. Порушниками того спокою виявляються саме “орґани”, тому тіло може вбачати в них лише “гидких хробаків, мерзенних плазів, посланих Богом, аби дошкулити йому”[1]. Цей незвичний образ тілесності має дійсно постати у вигляді “тіла без орґанів”. Але саме таке уявлення видається тут найсуттєвішим, воно створює деяке “тло” для подальшого сприйняття (звісно, “тло” натякає на “т-і-ло”, з якого випала літера “і”, певний “орґан”). Отже, далі “тіло без орґанів” і справді стає підґрунтям (або “матрицею”) сприйняття, так виникає “тіло землі”, “тіло деспота” і, нарешті, “тіло капіталу”.

Спочатку “тіло без орґанів” може видатися дещо дивним, а проте воно цілком відповідає певній традиції. Згадаймо, приміром, Ляйбніца та його знамениту монаду. Це “проста”, як він каже, субстанція, що не має ніяких “частин” (Monadologie, § 1). Або таке: “Монади зовсім не мають вікон, крізь які щось могло б увійти всередину чи вийти назовні”[2] (§ 7). Коментарі, звісно, зайві. При цьому треба відзначити, що згаданий образ тілесності став і справді неначе “матрицею” для західного світобачення. Втім, нема чому дивуватися, бо людина входить у світ і знаходиться там надалі з допомогою саме тіла, тому чинний образ тілесності й визначає бачення світу. Повертаючись до “двотілого” виміру тіла, можна сказати, власне, те саме: це не просто цікавий образ, а ще й дуже потужна схема світотлумачення. До того ж її на більш суттєвих підставах, аніж згадане “тіло без орґанів”, можна дійсно вважати “матрицею”. Бо *matrice* пішло від латинського слова *mātris*, тобто “мати”, ну а це, очевидно, первинна форма “двотілості”.

Для нас важливо підкреслити, що “двотіле тіло” так само створює “матрицю” для відповідного світобачення. “Повсюду, – вважає Бахтін, – сквозит тенденция к двутелости” (с.358). Та, зреш-

[1] *Дельоз Ж., Ґваттарі Ф.* Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп. – К.: КАРМЕСІНТО, 1996. – С.31.

[2] *Лейбниц Г.-В.* Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1982. – Т.1. – С.413 – 414.

тою, виникає питання. Що дає це прадавнє бачення світу? І чи варто звертатися до нього знову? Якщо брати найголовніше, то подібне світотлумачення ще не знає нічого "окремого" й "відособленого". Все здається тут спорідненим і близьким, адже бачиться за зразками саме "двотілості". Звичайно, йдеться про суто природні зв'язки. Проте можна розглянути їх по-іншому, побачити в них підґрунтя для наступних, уже *суспільних відносин*. І тоді стає зрозуміло, що природне та соціальне не протиставлені тут одне одному, – саме так їх сприймають зазвичай, – а, навпаки, мають одне й те саме підґрунтя. Це, звісно ж, "двотіле тіло", яке справді створює "схему" для широкого кола досліджень. Аби впевнитись у потужності цього засобу, зауважимо, що мотиви тої "двотілості" прориваються і до "західного" світобачення. Тут варто згадати Едмунда Гусерля, бо його "трансцендентальна феноменологія" чи не найглибше відповідає західній думці, де людина – передусім "індивід". Отож, обмежуючись його суто внутрішнім виміром, його ego, методично усуваючи "за дужки" все реальне, Гусерль жорстко від-окремлює цю людину від світу. Показово, що при цьому він засвідчує свою причетність до вже згаданої традиції ("це ego ми будемо називати "монадою", запозичуючи цей вираз у Ляйбніца"[1]). Втім, одразу виникає досить давнє питання: коли виходити саме звідси, від ego, а не від світу, дуже хиткою стає природа такого світу, сама можливість його існування. Зрозуміло, це стосується й усіх інших людей навколо. А проте вони теж мають власне ego, і тому непросто збагнути, в який спосіб усе це можна звести докупи.

Саме тут у західній думці й виринає "двотіле тіло". Щоб узгодити різні ego, вважає Гусерль, слід звернутися до ситуації, яку він називає Paarung. У звичному вже перекладі – "створення пари" або "подвоєння". Насправді ж німецьке Paarung означає лише "парування", з відчутними, так би мовити, "раблезіанськими" обертонами. Звісно, Гусерль про щось подібне навіть не гадає. Втім, у певному розумінні саме він віднаходить оту "двотілість". І найперше він розрізняє, з одного боку, просто "тіло", саме те, що бачимо ззовні (тобто Körper), а з іншого боку, "живе" тіло, власне, "плоть", яку сприймаємо вже зсередини (тобто Leib). Очевидно, себе самого я відчуваю саме зсередини, проте варто з'явитись "іншому", він постане лише як "тіло". Саме тоді, згідно з Гусерлем, і відбувається "парування". Бо, побачивши цю людину, я не можу не зрозуміти: її тіло схоже на моє, "...тобто влаштоване в такий спосіб, що воно має в явищі скласти пару з моїм тілом..."[1] Отже, знову "двотіле тіло", – хоча б таке, лише "в явищі". Але речі, подібні зовні, будуть, певне, схожі всередині, тому "тіло" іншої людини має теж бути "живим", отже, вміщує alter ego. Зрозуміло, зараз не місце коментувати ці побудови. Проте дуже важливо відзначити: "парування" стає для Гусерля надзвичайно суттєвим кроком. Адже звідси він і висновує "об'єктивність" усього світу. Виникає навіть припущення, що мотиви "живого тіла" знадобилися тільки для того, аби сказати про "парування". Це помітив уже П.Рікер: "поняття плоті, схоже, вироблялося лише з метою зробити можливим парування (Paarung) однієї плоті з іншою плоттю..."[2]

Проте Гусерль залишається в межах суто "західного" мислення. Виходячи саме з ego, він просто мусить розв'язувати це вкрай незручне питання: власне, звідки береться "інший"? Як зазначив М.Мерло-Понті: "Проблема я – інший: західна проблема"[3]. Та врешті-решт і на Заході відчувається, що спиратися на "суб'єкт" уже неможливо, – часи Декарта давно минули. Тут, напевно, слід одразу згадати про Гайдеґера, саме він рішуче долає "відособлений" образ людини. При цьому слово "людина" він уживає доволі рідко, використовуючи Dasein – "ось-буття". Звичайно, йдеться про те, що "людина" не відсторонюється від "світу", а навпаки, що-найглибше йому відкрита. Крім того, Dasein "як буття-у-світі завжди вже є з іншими", і допоки це Dasein узагалі є, "воно має буттєвий образ одного-з-іншим-буття (des Miteinanderseins)"[4]. Отже, Dasein "є по суті спів-буття (Mitsein)..."[5] Остаточно "двотіле тіло" повертає Мерло-Понті. Він окремо наголошує, "що не просто

[1] *Гуссерль Э.* Картезианские размышления // Гуссерль Э. Логические исследования. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – С.406.

[1] Там само. – С.464 – 465.

[2] *Рікер П.* Сам як інший. – Вид. 2-е. – К.: Дух і Літера, 2002. – С.384.

[3] *Мерло-Понті М.* Видиме й невидиме. – К.: КМ Академія, 2003. – С.197.

[4] *Хайдеггер М.* Бытие и время. – Харьков: Фолио, 2003. – С.149.

[5] Там само. – С.144.

немає суперництва я – інший, а є спів-функціонування.Ми функціонуємо як єдине тіло"[1].

Якщо бачити у "двотілості" певну "схему" подальших досліджень, можна відразу згадати *мову*. Спершу здається – вона не має нічого спільного з тілом. Але варто заторкнути "двотіле" тіло, й усе стає зрозумілим, адже в обох згаданих випадках це насамперед *спілкування*. І "двотілий" образ людини може дійсно скласти підґрунтя бачення мови.

Нагадаймо, для Бахтіна, "двотіле тіло" завжди будується на основі якихось "орґанів". Отже, можна зробити припущення, що ці самі "орґани" визначають і будову самої мови. Поза сумнівом, така здогадка видається зовсім безглуздою. Та чому б тоді не звернутися до вже згаданого Арто? Тут насамперед слід зауважити, що, воліючи позбутись "орґанів", одночасно він хоче позбутись і "мови". Бо вона, так само як "орґани", не дозволяє замкнутись у собі. Зрозуміло, це знову-таки нагадує про від-особлену, тобто західну людину. Втім, ще цікавішу здогадку висловлює Ж.Дерида, він зазначає, що Арто "боїться складеного з орґанів тіла, так само як він боїться членороздільного мовлення, члена – так само як і слова, причому боїться водночас і з однієї і тієї ж причини. Бо членування – це структура мого тіла..."[2]. Можна твердити, саме звідси пішла, напевно, найвідоміша думка Дерида про *différAnce*, "розр-і-знення". (Передати таке утворення можна по-різному, хоч би й "розр-і-знення", натякаючи на знову ж таки певний "орґан"). У роботі "Про граматологію" Дерида наче підкреслює: "Членороздільність – там, де ми її знаходимо, – постає як розчленування частин і орґанів тіла, як процес розр-і-знення всередині власного (propre) тіла"[3]. Слово "власного" не має нас непокоїти, адже "орґани" того тіла саме й призначені для з'єднання з якимось "іншим".

І нарешті, про головне. Чи усвідомлює сам Бахтін усі перспективи своєї знахідки, свого "двотілого тіла"? Цілком. У роботі "Доповнення та зміни до "Рабле" знаходимо досить важливу тезу:

[1] *Мерло-Понті М.* Видиме й невидиме. – С.192.

[2] *Деррида Ж.* Письмо и различие. – М.: Академический проект, 2000. – С.299.

[3] *Деррида Ж.* О грамматологии. – М.: Ad Marginem, 2000. – С.427.

"Органическая связь двутелости с двутонностью"[1]. Звичайно, "двутонность" від слова "тон", або "звук", отож ідеться про "двоголосся", або "діалог". А в самій книзі сказано прямо: "Древнее двутонное слово есть отражение в стилистическом плане древнего двутелого образа" (с.478). Крім того, філософ підкреслює "...заложенный в двутонном слове (и в двутелом образе) диалогический момент" (с.479). Як відомо, саме "діалог" уславив ім'я Михаїла Бахтіна. Запроваджені ним підходи були на диво близькі до того, що притаманне новому мисленню. Безумовно, йдеться найперше про *відсутність* якоїсь єдиної "точки відліку" і, зрозуміло, про *неможливість* якоїсь єдиної чи "привілейованої" точки зору. Втім, Бахтін, як ми бачимо, просувається значно далі, бо не лише дає нове, діалогічне бачення мови і культури, літератури і мислення, а й знаходить "онтологічну", так би мовити, підставу діалогічності. Знаходить її не де-небудь, а в архаїчному, майже забутому розумінні людського тіла.

Втім, забути "двотіле тіло" не можна, бо збудоване тіло *саме так*. Отже, відомий платонівський міф, як і годиться, буде вперто нагадувати про себе. Це чудово зображує Дерида: "...таким чином, наше славне тіло розділилося, воно знову стало нормальним, воно віддало перевагу тому, щоб протиставити себе самому собі, тому ми й розпалися в різні боки. Наше давнє, первинне тіло видавалося мені монстром, але я не зустрічав іще іншого, прекраснішого, тож усе ще чекаю на нього"[2].

[1] *Бахтин М.М.* Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000. – С.270.

[2] *Деррида Ж.* О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. – Мн.: Современный литератор, 1999. – С.311.